

Munds da linguas – biografias linguisticas rumantschas

■ Il rumantsch sveglia bler interess e simpatia. Ma da la vita quotidiana linguistica en il Grischun rumantsch san persunas d'ordaifer per ordinari be pauc. Co vivan persunas da lingua rumantscha en il Grischun lur situaziun linguistica? Tge relaziun han els cun lur lingua materna periclitada, tgenina cun la lingua tudestga dominanta? La publicaziun «Sprachwelten – Munds da linguas» da Renata Coray e Barbara Streb, cumparada il 2011, contribuescha a megliar questa situaziun: Diesch persunas dal Grischun rumantsch raquintan da lur vita e da lur experienschas cun linguas. Lur biografias linguisticas dattan invistas en in mund vischin e tuttina ester. En l'introducziun dal cudesch, che suonda qua cun pitschnas adattaziuns, explitgeschan las duas auturas lur intent e la moda da s'avischinar a la tematica.

Munds da linguas

Las biografias linguisticas preschentadas en il cudesch dattan invista en istorias da vita e lingua rumantschas. Ellas mussan co che «native speakers» rumantschs (persunas d'emprima lingua rumantsch) resentan lur situaziun ed ellas illustreschan las experienschas – linguisticas ed autras – che determineschan lur biografia ed identitad linguistica.

Diesch persunas da Breil e Danis en Surselva e da Sent en l'Engiadina Bassa – purs e vendidras, signuns e coiffeusas, mammas ed emploiads – raquintan da lur vita, da lur uffanza, da lur

emprima confruntaziun cun la lingua dominanta, il tudestg, da lur relaziun cun il rumantsch, cun ulteriuras linguas e cun persunas dad altra lingua. Las lecturas ed ils lecturs vegnan betg mo a savair bler davart il contact ed inqual giada er cumbat quotidian cun il tudestg, mabain per exempel er davart anteriurs segiurns en Svizra romanda, davart messas latinas, lavurers talians u inscuters cun Rumantschs en la Bassa ed a l'exteriur. Ils raquints biografic-linguistics en tant unics sco er d'interess pli general. Las experienschas individualas da pliras generaziuns reflecteschan il svilp da la societad. Ellas reveleschan co che la mobilitad, la migraziun e la comunicaziun creschenta influenzeschan la vita linguistica da mintgadi e mussan las tenutas e strategies linguisticas da la populaziun en vischnancas rumantschas pli e pli turisticas.

Per chapir meglier las biografias linguisticas èsi d'avantatg d'enconuscher in pau la situaziun statistica e politica dal rumantsch: L'onn 2000 han be pli 35100 persunas respectivamain 0,5 pertschiend da la populaziun svizra inditgà il rumantsch sco lingua principala, var 61 000 (0,8%) sco lingua principala e/u da mintgadi. Il 1938, curt avant la Segunda Guerra mundiala, han ils Svizzers reconuschi il rumantsch, sper il tudestg, franzos e talian, sco quarta lingua naziunala. Dapi il 1996 è il rumantsch er inscrit en

Cuverta da la publicaziun.

la Constituziun federala sco lingua parzialmain uffiziala da la Confederaziun. Ses diever è reglè en la lescha da linguas dal 2007 ch'è en vigur dapi il 2010.

Fin ils onns 1850 era circa la mesadad da la populaziun grischuna da lingua rumantscha. Dapi lura è questa cumpart sa reducida massivamain, oz èsi anc quasi in tschingavel. La Constituziun chantunala ha bain fixà il tudestg, rumantsch e talian sco linguas chantunalas vers la fin dal 19avel tschientaner, ma il tudestg occupava tradizionalmain la rolla da la «lingua uffiziala principala». Ina posiziun pli ferma aveva ed ha il rumantsch en las regiuns e vischnancas rumantschas sco lingua uffiziala e da scola. Dapi l'onn 2004 ha il dretg da linguas ina basa legala en il Grischun, dapi il 2008 è en vigur ina lescha da linguas.

In'ultima infurmaziun impurtanta per la chapientscha da la situaziun linguistica grischuna en general – e spezialmain er da las biografias linguisticas rumantschas – pertutga la diversitad dal rumantsch. Il rumantsch dal Grischun sa cumpona da tschingidioms: il sursilvan vegn discurren in Surselva, il vallader en l'Engiadina Bassa, il puter en l'Engadin'Ota, il surmiran ed il sutsilvan en il Grischun Central. Tut ils idioms enconuschan ina lingua da scrittura ed ina tradiziun litterara, ils dus grond – sursilvan e ladin (vallader e puter) – gia dapi tschientaners. L'onn 1982 han ins stegaffi ina lingua da scrittura surregiunala, il rumantsch grischun.

Biografias linguisticas dal Grischun rumantsch

Las biografias linguisticas preschentadas en quest cudesch sa basan sin intervistas or d'in studi cun il titel «Biografias linguisticas rumantschas». Quel ha gi lieu en il rom dal program naziunala da retschertga PNR 56 «Diversitad da linguas e cumpetenzas linguisticas en Svizra». Las duas auturas en stadas da l'atun 2006 fin la primavaira 2008 a Breil ed a Sent ed han fatg intervistas biografic-linguistics cun pli che trenta persunas indigenas per vegnir a savair dapli davart experienschas ed identitads linguisticas da la basa rumantscha. Sco «basa rumantscha» defineschan ellas persunas ch'èn creschidas si e vivan en il Grischun rumantsch (u che passentan là lur fin d'emna), ch'han fatg scolaziuns da secundara I u II e che na lavuran betg en professiuns pedagogicas e linguisticas. Questas persunas furman la pli gronda part dals Rumantschs e da las Rumantschas ed èn pia ils purtaders ils pli impurtants da la lingua rumantscha.

Da quellas pli che trenta intervistas biografic-linguistics cumparan en la publicaziun per motivs da spazi be ina schelta. La selecziun – uschia cuntinue-

schan Renata Coray e Barbara Streb – na saja betg stada simpla. La fin finala ha la finimira da vulair porscher ina paletta da purtrets uschè multifara sco pussaivel guidà la selecziun: umens e dunnas da differentas vegliadetgnas e professiuns da la Surselva e da l'Engiadina Bassa duevan esser egualmain preschents e represchentar ils pli differentes tips d'identitad linguistica. Las biografias linguisticas dattan in maletg varià da las experienschas las pli differentas cun la lingua materna periclitada e cun la segunda lingua indispensabla, il tudestg. È tuttina sa repetan lien tschertas constataziuns, interpretaziuns e strategies, in fatg che renviescha a l'existenza da musters d'identificaziun linguistica surindividuals.

Far punts

En lur publicaziun attribueschan las auturas il pli grond spazi als purtrets biografic-linguistics, quai cunzunt per trais motivs: primo han ins fin uss anc mai scrit e publictà biografias linguisticas rumantschas. Quellas èn dentant lecturas attrattivas ed infurmativas ed èn adattadas per la sensibilisaziun d'in public vast per il tema. Secundo furman ils raquints biografic-linguistics il fundament per l'analisi a la fin dal cudesch, nua che las auturas renvieschan er a passadis correspundents en ils purtrets. Lur publicaziun dat als intervistads ed a lur vusch in plaz commensurà. Memia savens svaneschan quels numnadamain or da rapports scientifics, uschia ch'è daventa grev da suandar las interpretaziuns. E terzio vulan las auturas engraziar a tut ils intervistads per lur prontezza da sa participar a quest studi.

La publicaziun dals raquints biografic-linguistics tant en rumantsch sco er en tudestg pussibilescha ad in circol da lecturas e lecturs pli grond da sa far in'idea da la vita quotidiana linguistica en il Grischun rumantsch dapi ils onns 1950. Il cudesch na fa betg be punts tranter ier ed oz, tranter persunas da lingua rumantscha e tudestga, tranter indigens e turists, mabain er tranter la scienza e circuls betg academics. El vul render accessibel ils resultats d'ina lavur scientifica en maniera chapibla ad in public interessà. Il chapitel final sa fatschenta pli intensivamain cun la teoria e metoda da la retschertga biografic-linguistica e resumescha ils resultats ils pli impurtants da l'analisi da las biografias linguisticas rumantschas.

Registraziun originala e transcripziun

Las biografias linguisticas preschentadas en questa publicaziun sa basan tuttas sin almain duas intervistas che las auturas han fatg cun mintga persona purtretada e ch'ellas han silsuent mess en scrit pled per pled. Enten scriver èn ellas sa tegni-

das uschè fitg sco pussaivel vi dal text original. Questa procedura dueva garantir ch'è vegnia respectà la structura tematica e linguistica dals raquints dals intervistads sez e che lur maniera da raquintar e lur accents d'interess vegnian reproduciids cun uschè paucas midadas sco pussaivel.

Per obtegnair ina biografia linguistica bain chapibla, tant cronologicamain sco er tematicamain, han las auturas amplifitgà il raquint biografic-linguistic spontan dals intervistads cun passadis davart il medem tema u davart la medema fasa da vita or da las intervistas suandantas cun la persona purtretada. Suenter questa «lavur da cumposiziun» è suandada la lavur linguistica fina: las auturas dal cudesch han transponi la transcripziun verbala en in text scrit ch'ins vegn da leger bain e senza stargpitschar memia fitg sur las atgnadads da la lingua discurrenda – sco per exempel sur construcziuns e plets incumplets, repetiziuns, exclamaziuns, intermezzos per mantegnair la comunicaziun etc. Las transcripziuns èn vegnidas repassadas be a moda moderada per mantegnair la frestgezza e spontanitad dal discurs oral. La finimira era da restar uschè damanaivel sco pussaivel dal tun original e da tuttina pudair garantir ina buna chapientscha e lectura dals purtrets.

Ins na duai pia betg emblidar durant la lectura da las biografias linguisticas ch'è sa tracta da texts che s'orienteschan sapientivamain al raquint oral. Pervia da quai è vegnì mantegnì en ils purtrets rumantschs in però atgnadads caracteristicas da la lingua orala (per exempel la fusium quasi constanta dal verb cun il pronom dal subject, sco tar «meinsa», «hani» etc. en sursilvan – ch'è dentant en vallader er en scrit la furma usitada), u il diever regular d'adverbs tudestgs ch'èn integrads cumpletamain en il discurs oral rumantsch e che na vegnan betg resentids sco plets esters (p.ex. «grad», «also», «aber»). Medemamain è vegnì desistì d'intervenziuns stilisticas memia fermas u da midadas da temp dal raquint – per exempel tar raquints dad eveniments passads en il temp dal preschent (in segn linguistic tipic per ina moda da raquintar scenic-episodica or da la perspectiva dal vivi). Uschia na han las auturas sapientivamain betg eliminà tschertas marcas dal discurs oral spontan ed engaschè en la furma scritta.

In'ulteriura atgnadad dal discurs oral è l'existenza da differentes dialects locals che varieschan per part da vitg a vitg. Cunquai che las biografias linguisticas n'èn betg vegnidas scrites per motivs da retschertga dialectologica e per betg irritar ils lecturs rumantschs ed oravant tut er las persunas ch'empredan la lingua cun ina lingua scritta nunusitada, han las auturas decidì da betg reproducir las atgnadads dialectalas da Breil e da Sent e da sa tegnair uschè bain sco pussaivel vi da la norma scritta sursilvana respectivamain valladra.

La scrittura cursiva en las biografias linguisticas rumantschas inditescha d'ina vart plets e construcziuns ch'ils partenaris da discussiun han formulà conscientamain en ina lingua estra, da l'autra vart er quels plets ch'els han accentuà ed intunà spezialmain. Germanissem che èn derasads en il discurs rumantsch n'èn perencunter betg marcads cun scrittura cursiva, cunquai ch'els furman ina part integrala dal rumantsch discurren e cunquai che be pledaders linguisticamain fitg conscients e/u activs en organizaziuns da promozion dal rumantsch na dovran per ordinari betg plets emprestads dal tudestg.

Translaziun dal rumantsch en tudestg

Las diesch biografias linguisticas en versiuun tudestga èn il resultat d'ina translaziun dubla – da la lingua orala en la lingua scritta e dal rumantsch en il tudestg. Er qua han las auturas empruvà da render visiblas las atgnadads linguisticas da las persunas intervistadas, da reproducir lur vusch e lur register uschè autentica-

main sco pussaivel e da duvrar modas da dir tudestgas correspundentas. Tschertas expressiuns colloquialas ed in diever dal temp per part nunusità en la lingua da scrittura tudestga vulan render transparenta la basa orala dals texts rumantschs.

La dumonda da la translaziun d'ina noziun che cumpara fitg savens ha chaschunà in tschert rumpatesta: il substantiv «Tudestg» (sursilvan) respectivamain «Tudaischs» (vallader) po signifitgar tant «Deutsche» sco er «Deutschsprachige» e po cunquai exprimer tant l'appartegnentscha naziunala sco er quella linguistica. Il medem vala per las noziuns «Franzosen/Franzes» («Franzosen» u «Französischsprachige»), «Taliens» («Italiener» u «Italienischsprachige») e «Romantschs/Rumantschs» («Rätromanen» u «Romanischsprachige»). Be darar precischeschan ils intervistads explicitamain per exempel «Tudestg» sco persunas «da lieunga tudestga», per render cler ch'els na manegian betg l'appartegnentscha naziunala ma quella linguistica. La translaziun da quests terms succeda pervia da quai tut tenor context ed interpretaziun. Remartgabel resta il fatg ch'il rumantsch na fa qua strusch differenzas e metta implicitamain sin il medem plaun lingua e nazium.

En las biografias linguisticas transladas per tudestg inditescha la scrittura cursiva ch'è passadi correspundent en il text original rumantsch è vegnì formulà conscientamain en tudestg (u en in'otra lingua estra), ubain che quest passadi u pled è vegnì accentuà spezialmain.

Finimira e public en mira

Sco quai che Renata Coray e Barbara Streb explitgeschan vinavant, han ellas decidì d'edir las biografias linguisticas e lur analisa perquai ch'ellas èn intgantadas dals raquints ritgs e variads e perquai ch'ellas vulan er dar ad in public pli vast invista en la vita da mintgadi rumantscha. Ils intervistads na raquintan betg be d'eveniments, experienschas ed inscuters extraordinaris, mabain er da quels quotidianis. Lur biografias linguisticas na cultiveschan betg l'exoticum rumantsch, ellas dattan dentant in'impressiun na dramatisanta e na idillisanta da la vita (linguistica) quotidiana rumantscha.

Il cudesch duai contribuir a la sensibilisaziun per la pli pitschna lingua naziunala e ses pledaders ed augmentar la chapientscha per cuntraversas linguisticas en il Grischun. El mussa per exempel ch'il rumantsch n'è dal tut tafatg betg ina lingua moribunda, ma ina lingua che vegn duvrada er da giuvs cun persvasiun e luschezza, ch'il rumantsch grischun sveglia tschertas resistenzas u che l'acquist dal tudestg na capita betg adina senza problems, sco las bunas enconuschienschas dal tudestg tar ils Rumantschs laschan supponer. Ultra da quai datti anc adina persunas en Svizra che na san strusch insatge da l'existenza dal rumantsch.

Tant ils raquints biografic-linguistics sco er las fotografias dad Yvonne Böhrer dattan in purtret infurmativ da las persunas preschentadas. Sper in purtret fotografic actual vegn la biografia linguistica mintgamai enritgida cun fotografias or da l'albun da famiglia. Quellas mussan d'ina vart maletgs istorics ed actuals da questa societad purila e muntagnarda. Da l'autra vart èn las fotografias er documents fitg persunals da l'istorgia da famiglia e vita dals intervistads.

La preschentaziun:

Renata Coray e Barbara Streb. «Sprachwelten – Munds da linguas». Lebensgeschichten aus Graubünden. Biografias linguisticas rumantschas. Baden 2011.

Dapli infurmaziuns:

chatta.ch/?hiid=3555
www.chatta.ch

Las persunas purtretadas

Breil, Dardin, Danis-Tavanasa:

- Tarcisi Livers (*1945)
- Maria Berther-Winzap (*1954)
- Tresa Cristiani (*1961)
- Alfred Cathomas (*1963)
- Natalia Fry (*1981)

Sent:

- Georg Koch (*1944)
- Mengia Monz (*1948)
- Men Luppi (*1953)
- Lidia Domenig (*1955)
- Georg Salomon (*1966)

